

ХУДОЖНЯ РЕЦЕПЦІЯ ОБРАЗУ Т. ШЕВЧЕНКА В РОМАНІ ВАС. ШЕВЧУКА «ТЕРНОВИЙ СВІТ»

Проценко О.А., к. філол. н., доцент

Запорізький національний університет

Стаття присвячена дослідженню особливостей художньої рецепції образу Т. Шевченка в історико-біографічному романі Вас. Шевчука „Терновий світ”. Зокрема, з'ясовуються засоби творення художнього образу, роль документа, авторського домислу в зображенні відомої постаті, способи асоціативно-психологічної організації біографічного матеріалу.

Ключові слова: домисел, внутрішній світ героя, історико-біографічний роман, асоціативно-психологічний тип оповіді.

Проценко О. А. ХУДОЖЕСТВЕННАЯ РЕЦЕПЦИЯ ОБРАЗА Т. ШЕВЧЕНКО В РОМАНЕ ВАС. ШЕВЧУКА „ТЕРНОВЫЙ МИР” / Запорожский национальный университет, Украина.

Статья посвящена исследованию особенностей художественной рецепции образа Т. Шевченко в историко-биографическом романе Вас. Шевчука „Терновый мир”. В частности, выясняются приемы создания художественного образа, роль документа, авторского домысла в изображении известной личности, способы ассоциативно-психологической организации биографического материала.

Ключевые слова: домysel, внутренний мир героя, историко-биографический роман, ассоциативно-психологический тип сказания.

Protsenko O. A. ARTISTIC RECEPTION OF T. SHEVCHENKO CHARACTER IN THE NOVEL „BLACKTHORN WORLD” BY VAS. SHEVCHUK / Zaporizhzhya National University, Ukraine.

The article is devoted to the research of peculiarities of artistic reception of T. Shevchenko character in the historical-biographical novel „Blackthorn World” by Vas. Shevchuk. In particular, the receptions of image creation, the role of a document, author's conjecture in the image of the famous personality, methods of associative-psychological organization of the biographic material.

Key words: conjecture, inner world of the hero, historical-biographical novel, associative-psychological type of narration.

Історико-біографічна проза має своє специфічне завдання – відтворити складну долю відомої постаті, ознайомитися із соціальною, психологічною, духовною атмосферою, у якій він жив і під впливом якої формувалася лінія його поведінки. Великий внесок у розробку теоретичних засад художніх життєписів зробили Є. Баран, І. Братусь, О. Галич, Г. Грегуль, І. Данильченко, О. Дацюк, А. Меншій, Л. Мороз, М. Сиротюк, І. Ходорківський та інші.

Серед численної плеяди письменників, авторів історико-біографічних творів ХХ ст. – Р. Іваничука, Г. Колісника, С. Плачинди, М. Слабошпицького, Ю. Хорунжого, – назріла потреба оцінити творчість Василя Андрійовича Шевчука – автора історичних та історико-біографічних творів („Побратими, або Пригоди двох запорожців на суходолі, в морі та під водою” (1972), „Предтеча” (1972), „Велесич” (1980), „Під вічним небом” (1985), „Страсті за Миколаєм” (2007)). Т. Шевченку письменник присвятив повість „Вітрила” (1964) та романи „Син волі” (1984), „Терновий світ” (1986), „Фенікс” (1988), що стали новим етапом розвитку української шевченкіани.

Об'єкт дослідження – історико-біографічний роман Вас. Шевчука „Терновий світ”. Мета статті полягає в розкритті способів зображення образу Т. Шевченка у творі. Завданнями передбачено виявити засоби асоціативно-психологічної організації біографічного матеріалу; дослідити естетичне та композиційне навантаження документів у відтворенні подій, характеру. Аналіз твору доповнить цілісну картину дослідницького сприйняття доробку прозаїка й літературного процесу ХХ ст.

У „Терновому світі” Вас. Шевчука принцип зображення головного героя відповідає специфіці сюжетного роману. Події в ньому розгортаються навколо однієї людини плавно й почергово, через сприймання Т. Шевченка. Твір присвячено останнім рокам життя відомої особистості. Фабула коротка в часі – межа 1860-1861 років. Проте асоціативна побудова роману дозволила митцю вийти далеко за межі реального часу. Ретроспективний виклад повертає до років заслання та нижгородського періоду життя й творчості Т. Шевченка.

У моделюванні образу Кобзаря виявилася своєрідність авторського бачення. Із великою увагою Вас. Шевчук поставився до духовного життя історичної особи: „Він сам у світі, як сирота. Малим страшне сирітство, а для старих – жахливе... одинока старість – тягар, завада людям, які ще при силі. Від цих думок аж дріж пройняв, так ніби вийшов голий на зимний вітер. Старість, самотина... Щось є у тому дивне і незбагненне. Може, якась печать, як кажуть рок...” [5, с. 17]. Об'ємніше представити образ допомагають спогади, нав'язні якимись подіями чи то враженнями. Із сумом, у роздумах-спогадах Т. Шевченко усвідомлює, що здоровий, здатний до боротьби й до щастя простих людських взаємин, хоча й „душить” його сирітська, вічна самотина. Цілісного портрета поета на сторінках роману не подано. Проте повнокровність образу досягається

концентрацією психологічних чи портретних деталей. У поета „похмурий, пильний погляд” [5, с. 119], „зморшка межі бровами – мов борозна” [5, с. 10], його серце „стискає туга” [5, с. 81], а думки „сумні й мінорні” [5, с. 81]. Із боєм головний герой усвідомлює, що не знав любові, не знав життя; окрадений, ще молодим похований в сукні шинелі, як у труні; на старість літ знов мов сирота, відомий, знаний, ушавлений, але самотній. Воля спонукає поета бути до всього вдатним, спраглим і невтомним. Змальовуючи портрет відомої особистості, письменник привертає увагу до сутнісних рис внутрішнього світу.

Відповідно до асоціативно-психологічного (інтуїтивного) типу оповіді, особлива увага письменника зосереджена на психологічному стані персонажа. Неодноразово Вас. Шевчук наголошував на „зболілої душі” [5, с. 122], „пустки в душі” [5, с. 255] та сльозливості Т. Шевченка („сльози йому заслали очі” [5, с. 11], „важка сльоза скотилася на вуса” [5, с. 80], „сльози застували йому і море, й небо” [5, с. 243]). Підтвердження цій рисі характеру знаходимо в дослідженні І. Дзюби: „Коли він приміряв штани, мундир і шинель, аж тоді уявив своє майбутнє, і в нього набігла сльоза” [2, с. 405] та спогадах Ф. Лазаревського: „Були хвилини, коли сльози самі собою котилися з очей, а гість наш (Т. Шевченко. – *О. П.*) просто ридав” [3, с. 177]. Т. Шевченко – психологічно глибока натура, відкрита, щира: „завжди у вирі пристрастей, під пильним царським зором, щодня на грані; лезо – твоя дорога!.. Істинно. Для тих, хто прагне щастя своїй землі, народові, нема дороги іншої” [5, с. 117]. Бачимо поета у в'язниці, коли серце бралося тугою, очі повнилися сльозами, а думка билася, ніби орел у клітці; за часів другого арешту, коли кожна прикрість холодила серце й стискала боєм голову.

Доповнити чи уточнити авторський портрет допомагає опосередкована характеристика. Наприклад, Г. Честахівський називав поета „златоустом”, „борцем за волю, лицарем святої правди, світочем нашого краю, світочем надій” [5, с. 116], „душею народу, його надією, зорею” [5, с. 131], А. Козачковський „духовним пастирем” тощо. Через самохарактеристику дізнаємося, про відчуття поета в Оренбурзі: став іншим, байдужим до світу й зла, яким його виповнюють царі й сатрапи усіх мастей та рангів. У Орській фортеці волів умерти, адже душа його спливала боєм, кров'ю, волала криком відчаю до всіх богів від Саваофа до Перуна, так і не дочекавшись на ті волення відповіді. Тактовне використання художнього домислу дало можливість Вас. Шевчуку створити зримий образ поета в неволі.

Своєрідність художнього бачення прозаїка полягає в зосередженні на внутрішніх процесах. Уже в повісті „Вітрила” намітився новаторський підхід до дослідження долі поета шляхом психологічного заглиблення у внутрішній світ персонажа [1, с. 143]. На засланні поет усвідомлює, що він став таким чутливим і тонкосльозим, що соромно було людям. Плакав не з болю, а більше з журби, з нудьги, радощів. У неволі, як художник, Т. Шевченко втратив колишній зір: „Аж страшно!.. нині очі ніби перемінилися: ні ліній, ні барв не бачить більше” [5, с. 163]. Магічним висловом, його молитвою, його спасінням у дні тяжких випробувань Вас. Шевчук назвав фразу „Караюсь, мучусь... але не каюсь!”. Автор опікується психологічною переконливістю власної версії образу й апелює до емоційно-враженої сфери. Прозаїк окреслив найпотаємніші моменти стану хворої людини: „ноги були важкі й незграбні, так ніби за ніч не відпочили. Ба, навіть стали важчі... І голова якась несвіжа...” [5, с. 124], „... руки його не слухалися. Були якісь немов чужі...” [5, с. 142]. Найстрашнішими для Т. Шевченка були ночі – страшні й предовгі, налиті вщерть думками, боєм, передчуттям чогось сумного. Саме хвороба не дозволила митцю здійснити творчі задуми, зокрема скомпонувати окремими книжками „Лічбу” чи „Арифметику”, „Географію”, „Історію”, про які він мріяв. Тільки й судилося видати зігрітій його душею первісток на терені недільних шкіл – „Буквар”.

Роман Вас. Шевчука рясніє запитаннями, поставленими уявному персонажеві: „... Ні, зі всевишнім щось негарзд! Яка ж у тому мудрість, що він карає праведних, а грішників благословляє щастям... А може, бог позбавляє радості в такий жорстокий спосіб його, вигнання бідного, що приліпився серцем до людей?” [5, с. 240]. Поет ставить собі болючі запитання, мучається ними, прагне їх вирішити. Вмерти в казармі душею – це ганебна зрада себе, людей і волі, якої ждуть на Україні мільйони: „Коли не маєш сили зламати біду, стерпіти муштру й відчай у цих пісках, навіщо ж ти розбурхав їх, уклав надію в серце своїм гарячим словом?.. Ти став на шлях, з якого спихнути має право одна лиш смерть!..” [5, с. 247]. Увага сконцентрована на головному: чітко визначених мотивах і почуваннях головного героя. Така сповідальність дала можливість глибше зануритись у внутрішній світ.

Характерні для твору й лаконічні дотепні вислови морально-дидактичного змісту, короткі напучування, які висловлює Т. Шевченко: „Бути самим собою всюди, за будь-яких обставин – ось у чому суть людини, її душі” [5, с. 461], або „... поет за будь-яких обставин вільний, якщо служить людям, а не собі, якщо страждає боєм усіх людей...” [5, с. 35]. Подальша констатація стосується влади, що зневажає і нищить цвіт народу. Зброєю влади поет вважав страх. Найчастіше, висловлені сентенції стосуються довгожданої волі, яка для поета як вода в пустелі чи сонце на Україні, адже воля не по церквах притаєна, не в інвентарних правилах, не в маніфестах царських, які попи приховують, а в єдності, у братстві всіх людей. Саме жага до волі може об'єднати всіх.

Рух думок і почуттів головного героя, його розмови з іншими персонажами передають діалоги. У цьому зв'язку побудовані численні діалоги Т. Шевченка з С. Гулаком-Артемівським, братами Лазаревськими, М. Кетчером, М. Костомаровим, П. Кулішем, А. Мокрицьким, І. Мокрицьким, М. Щепкіним та іншими. Діалоги вибудовуються з коротких реплік, небагатослівних, проте змістовно насичених. Такий характер діалогічного мовлення дозволяє автору пошквалити оповідь. У монологах Т. Шевченка висловив свої потаємні думки, почуття: „Старий уже, а серце, мов у дитини... Серце... Душа людська... Велика вічна загадка!.. Там, у степах киргизьких, здавалося іноді, що в ньому вбили душу, що вже вона ніколи не одзоветься болем за рід людський, за гнаних та упосліджених, і раптом, наче усе живе напровесні, його душа оновлювалася, ставала ще вразливішою і вимагала дії або хоча б нових рядків поезії...” [5, с. 28]. Свою суть головний герой проявляє ще й у внутрішніх монологах. Лежачи серед півсотні солдат-бідах у вистудженій брудній казармі, він проглядав своє життя за три останні роки, і в душу йому вкрадався щемливий страх: „Так, чесно жив... Щось малював, ліпив із глини барельєфи... А пісня, пісня – його найбільша мука й найбільше щастя його – мовчала..! Не написав ані рядка... Так ніби в Орській, на гауптвахті, забув свою стражденну музу... Ще там писав. А вийшов, виїхав – і сталося так, що серце мов скам'яніло” [5, с. 246]. Повернувшись із заслання, ніяк не міг узятись за роботу. Отримана в будинку Академії кімната (вперше в сорок чотири роки) роздвоїла душу поета: „З одного боку – радість, а з другого... Він на поруках... Вільний, а на поруках! Так, ніби пес на прив'язі, а ця майстерня – будка!” [5, с. 320-321]. Часто монологи внутрішньо пов'язані з відчуттям персонажем своєї самотності, й промовляються в тих сценах, коли поет знаходиться на самоті. Т. Шевченко згадує, що ще недавно міг написати „Я не нездужаю нівроку”, а нині лежить, немов підбитий птах, тамує біль у грудях, і бореться з самотиною, з темрявою, з передчуттям ще більших бід. Він завжди жив на людях і завжди прагнув трохи побути самому, вслухатися в своє ество і не підозрював, що є на світі „мука самотини”. Пекуче відчуття самоти та жадання її позбутися – стають домінують його душевного стану (за І. Дзюбою), адже, солдатчина ще більше загострила почуття душевної, інтимної самотності, якої не могли компенсувати ні друзі, ні публічні визнання й пошанування, ні успіхи на громадській або творчій ниві. Тож, вигадані діалоги й монологи слугують головній меті: створити в уяві читача переконливий, повнокровний образ Т. Шевченка.

Всебічному зображенню образу головного героя сприяють домислені Вас. Шевчуком картини написання поетичних творів. У неволі вірші писалися важче, „не налітали, як буревій, – скрадалися” [5, с. 188]. З біографічних документів [наприклад, 4] дізнаємося, що на засланні віршування було чи не єдиною можливістю духовного спілкування з народом і задоволення потреби відгукнутися на його болі й радощі, думи й сподівання. Порівняно з попереднім етапом тематика творчості Т. Шевченка значно розширюється, а у сфері соціально-побутової відчутно поглиблюється і психологічно конкретизується. Характерна для періоду „трьох літ” загострена увага до політичних проблем ніби компенсується надзвичайною різнобічністю інтересів до внутрішнього світу герої з народу. Писав про думи-сироти, про все страшнішу й глибшу самотину. Вас. Шевчук домислив моменти створення поезії-плачу невольника „Тяжко мені, боже милий...”. Ослаблений, ніби після тяжкої хворості, поет тихенько „пестив думкою” новий незаконнонароджений твір. У тяжкій неволі жагу творити хоч якоюсь мірою „гасило” написання щоденника. Журнальні (щоденникові) записи спонукали думати, „шеретувати” події давні й нинішні. Вирвавшись із степів закаспійських поет старався кожне слово пускати у ціль.

Найбільш достовірно передано секрети творчості там, де йдеться про поему „Неофіти”. Вас. Шевчук домислив, як в Нижньому Новгороді поету наснилася в'язниця каторжна, розбурхала роздуми про самодержавців (всі самодержавці схожі, й усі борці за волю подібні теж. Микола-цар – мов рідний син Нерона чи тінь його. Володар, що не стримується народом, стає тираном, звіром. Нерон ним став і став Микола. Де Рим, а де Санкт-Петербург, та суть одна) й думки розростаючись у душі, шукаючи собі простору, озвалися луною: „не згледівся, як сів до столу... Рука сама знайшла папір, взяла перо... рядки пливли, лягали вслід за пером, ба, навіть випереджаючи на мить перо, народжувалися в його душі, зливаючи в одне тривожне ціле Рим, християн, Санкт-Петербург і тих, хто став на площі біля Петра в німе каре, щоб крикнути на цілий світ про волю... Знеможений, схилив на стіл враз обважнілу голову... схопився, знову споро пустив перо на біле поле аркуша. Не дописав рядка, заснув. Чотири дні та ночі тривало чудо творення святої птиці з попелу...” [5, с. 423-424]. Прикметно, що кожна важлива подія в особистому житті Т. Шевченка, чи то в суспільному житті, супроводжується поезією відповідного змісту. Перша зустріч із Марком Вовчком народжує вірш „Марку Вовчку. На спомин 24 січня 1859 р.”. Заборона писати вірші викличе рядки „Думи мої, думи мої, / Ви мої єдині, / Не кидайте хоч ви мене / При лихій годині...”, орська неволя – „Молюсь тобі, боже милий”, неможливість „побачити хоч красем ока” Україну – „Заросли шляхи тернами / На тую країну, / Мабуть, я її навіки, / Навіки покинув...”, а бажання мати хату – „А я так мало, небагато / Благу в бога. Тільки хату, / Одну хатиночку в гаю...” тощо. Тож, поетичні рядки, різні за часом написання, осмислюють суть епохи, розкривають глибини душі особистості, плани на майбутнє й використані в дослідженні шляхом цитування.

Детально в романі змальовано ще одну життєву сторінку Т. Шевченка-художника, який зумів побачити своєрідну красу пустелі з її скупими барвами, написав багато портретів (А. Ускової, І. Ускова, М. Савичева

та інших). Автор відзначив експресію фігур, освітлення й чистоту рисувань. Через психологічні деталі – тремтіли руки, коли дістав паперу аркуш та олівець, у грудях щось таке п'янке здіймалося, що ладен був сміятися, кричати, співати, – Вал. Шевчук передав радість вигнанця від того, що на засланні може торкнутися чорним грифелем до білого, м'якого поля.

Образ поета розкривається і через показ вигаданих сцен-зустрічей. Визначальними у творі є численні зустрічі Т. Шевченка з В. Білозерським, Марком Вовчком, К. Герном, С. Гулаком-Артемовським, Бр. Залеським, М. Костомаровим, М. Лазаревським, Ф. Лазаревським, П. Кулішем, Г. Честахівським, М. Чернишевським, М. Щепкіним та багатьма іншими. Ф. Лазаревський свідчив, що в поета була маса знайомих, яка дорожила його товариством [детальніше див. 4, с. 245-246]. Йому „зустрічалися люди розумні, благородні, співчутливі; були ті, хто йому допомагав, були й ті, хто вважав за честь спілкуватися з ним, була й радість запізнення з однодумцями. Зрештою, була творча праця... Було пізнання нових сторін життя і людської душі в екстремальних ситуаціях” [2, с. 425]. За часів заслання найбільше Т. Шевченко дорожив дружбою братів Федора та Михайла Лазаревських. У їх особі він знайшов не тільки щирих шанувальників і цінителів своєї поезії, а й незрадливих у біді друзів. Окрім клопотання про полегшення солдатського життя поета, брати Лазаревські надавали йому і матеріальну допомогу, по змозі постачали йому книжки, журнали. Певний час через Федора Т. Шевченко одержував кореспонденцію.

Отже, заглиблюючись у думки й переживання героя, Вас. Шевчук у романі „Терновий світ” художньо змалював повнокровний, правдивий образ Т. Шевченка. Можемо констатувати, що концепція образу відомої особистості, втілена у творі, історично-конкретна, спирається на біографічні джерела. Митцю вдалося окреслити психологічний портрет відомої особистості. Для твору характерна асоціативно-психологічна побудова оповіді. Домінантним є моделювання внутрішнього світу головного персонажа, особлива діалого-монологічна манера викладу тощо. Роман Вас. Шевчука „Терновий світ” органічно вписався в контекст історико-біографічних творів ХХ ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Галич А. Украинская художественная шевченкиана / Александр Галич // Радуга. – 1989. – № 3. – С. 137–145.
2. Дзюба І. Тарас Шевченко: життя і творчість / Іван Дзюба. – К. : Видавничий дім „Києво-Могилянська академія, 2008. – 702 с.
3. Спогади про Тараса Шевченка / За ред. І. Дзверіна; [упоряд. і приміт. В. С. Бородіна і М. М. Павлюка]; [передм. В. С. Шубравського]. – К. : Дніпро, 1982. – 547 с.
4. Т. Г. Шевченко: Біографія / В. С. Бородін, Є. П. Кирилюк, В. Л. Смілянська, Є. С. Шабліовський, В. С. Шубравський; [відп. ред. Є. П. Кирилюк]. – К. : Наукова думка, 1984. – 558 с.
5. Шевчук В. Терновий світ: роман / Василь Шевчук. – К. : Радянський письменник, 1986. – 575 с.

УДК 821.161.2 : 82-31

«СТОЛІТТЯ ЯКОВА» В. ЛИСА: СПРОБА ПРОЧИТАННЯ

Процик І.В., к. філол. н., ст. викл.

Запорізький національний університет

У статті аналізується роман В. Лиса „Століття Якова”, у якому порушено проблему унікальності людського життя. У тексті твору тісно переплелися історичні події та любовні колізії головного героя. Пильна увага до життя Якова виявляє антропоцентризм письменника. Текст роману містить низку символів, завдяки залученню яких В. Лис поглибив філософський підтекст. Екзистенційні проблеми, порушені в романі, свідчать про глобальність мислення письменника в інтерпретації теми людської долі.

Ключові слова: підтекст, символ, фольклор, Біблія.

Процик И.В. „СТОЛЕТИЕ ИАКОВА”: ПОПЫТКА ПРОЧТЕНИЯ / Запорожский национальный университет, Украина.

В статье анализируется роман В. Лиса „Столетие Иакова”, в котором поднята проблема уникальности человеческой жизни. В тексте произведения тесно переплелись исторические события и любовные коллизии главного героя. Пристальное внимание к жизни Иакова свидетельствует об антропоцентризме писателя. Текст романа содержит ряд символов, благодаря использованию которых В. Лис углубил философский подтекст. Экзистенциальные проблемы, поднятые в романе, свидетельствуют о глобальности мышления писателя в интерпретации темы человеческой судьбы.

Ключевые слова: подтекст, символ, фольклор, Библия.